Vol-13 Special Issue- 1.2 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

राष्ट्र उभारणीत भारतीय ज्ञान प्रणालीची भूमिका: आंध समाजाच्या पारंपरिक ज्ञानाचा आणि सामाजिक-सांस्कृतिक वारशाचा विशेष अभ्यास

डॉ.गोविंद मा. तिरमनवार
स्व. दत्तात्रय पुसदकर कला महाविद्यालय, नांदगावपेठ, जि. अमरावती.

दशरथ अ. कुरुडे
स्व. दत्तात्रय पुसदकर कला महाविद्यालय, नांदगावपेठ, जि. अमरावती.

सारांश

एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर उभा असलेला भारत आज 'विकसित भारत' हे महत्त्वाकांक्षी ध्येय साध्य करण्याच्या दिशेने वेगाने वाटचाल करत आहे. या विकासयात्रेत केवळ पाश्चात्य अनुकरण आणि आधुनिक तंत्रज्ञान पुरेसे ठरणार नाही, तर त्याला भारताच्या हजारो वर्षांच्या समृद्ध आणि कालसुसंगत अशा 'भारतीय ज्ञान प्रणालीचा' स्वीकार करणे अपरिहार्य आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम' हे जागतिक शांततेचे व सहजीवनाचे तत्त्वज्ञान भारतीय संस्कृतीचा मूळ गाभा आहे आणि त्याचे मूर्तिमंत, जिवंत उदाहरण आजही भारताच्या आदिवासी समाजात पाहायला मिळते. विदर्भ आणि मराठवाडा या भौगोलिक पट्ट्यात, विशेषतः अमरावती आणि यवतमाळ या जिल्ह्यांत पिढ्यानपिढ्या वास्तव्यास असलेला 'आंध समाज' हा कृषी संस्कृती आणि निसर्गस्नेही जीवनशैली जपणारा एक अत्यंत महत्त्वाचा सामाजिक घटक आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात अमरावती आणि यवतमाळ पट्ट्यातील आंध समाजाच्या सामाजिक संरचना, त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण लोककला, पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले वनौषधी ज्ञान आणि हवामान बदलाला तोंड देणाऱ्या पारंपरिक कृषी पद्धतींचा सखोल आणि चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. आधुनिक काळात वेगाने लुप्त होत चाललेले हे 'सुप्त ज्ञान' केवळ ऐतिहासिक ठेवा म्हणून जतन करणे नव्हे, तर त्याचा व्यावहारिक उपयोग शाश्वत विकासासाठी आणि राष्ट्र उभारणीसाठी कसा करता येईल, याचे विश्लेषण या निबंधात केले आहे. तसेच, नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांतर्गत उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात या स्थानिक ज्ञानाचा समावेश करून सामाजिक समावेशकता कशी वाढवता येईल, यावरही हा शोधनिबंध प्रकाश टाकतो.

महत्वाचे शब्द : भारतीय ज्ञान प्रणाली, आंध समाज, अमरावती-विदर्भ, वनौषधी शास्त्र, शाश्वत कृषी, दंडार लोककला, सामाजिक एकात्मता.

प्रस्तावना

एकविसाव्या शतकात भारताने जागतिक पटलावर 'विश्वगुरू' म्हणून स्थान निर्माण करण्याचे स्वप्न पाहिले आहे. भारत सरकारच्या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने या स्वप्नाला एक वैचारिक अधिष्ठान दिले असून, त्यात 'भारतीय ज्ञान प्रणाली' या विषयाला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले आहे. खऱ्या अर्थाने विकास म्हणजे केवळ सिमेंटची जंगले, उंच इमारती आणि रस्ते नव्हे, तर आपल्या सांस्कृतिक मुळांशी घट्ट राहून, पर्यावरणाचा समतोल राखून केलेली सर्वांगीण प्रगती होय. या पार्श्वभूमीवर,

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

विदर्भातील आदिवासी समाजाचे, विशेषतः उपेक्षित राहिलेल्या जमातींचे योगदान अभ्यासणे क्रमप्राप्त ठरते. विदर्भातील अमरावती आणि यवतमाळ हे जिल्हे आदिवासी संस्कृतीचे माहेरघर मानले जातात. येथे गोंड, कोरकू यांसारख्या जमातींसोबतच 'आंध' ही जमात मोठ्या संख्येने वास्तव्य करते. विशेषतः अमरावती जिल्ह्यातील चांदुर रेल्वे, धामणगाव रेल्वे आणि यवतमाळ सीमेला लागून असलेल्या तालुक्यांमध्ये आंध समाजाची वस्ती लक्षणीय आहे. इतर अनेक आदिवासी जमाती पूर्णतः जंगलावर अवलंबून असताना, 'आंध' जमात मात्र ऐतिहासिक काळापासून प्रामुख्याने शेती आणि शेतीपूरक व्यवसायात स्थिर झालेली जमात आहे. ऐतिहासिक आणि समाजशास्त्रीय संदर्भांनुसार, सातवाहन काळात आंध्र प्रदेशातून स्थलांतरित होऊन हा समाज विदर्भ-मराठवाडा सीमेवर, विशेषतः पेनगंगा आणि वर्धा नदीच्या खोऱ्यात वसला. आंध्र शब्दाचा अपभ्रंश होऊन त्यांना 'आंध' असे संबोधले जाऊ लागले. आज जागतिकीकरणाच्या रेट्यात या समाजाची अनेक पारंपरिक मूल्ये, जीवनशैली आणि ज्ञानप्रणाली नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. विकसित भारत घडवताना या समाजाला केवळ शासकीय योजनांचा लाभार्थी न मानता, त्यांच्याकडील शाश्वत विकासाचे मॉडेल समजून घेणे, हा या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंध हा प्रामुख्याने वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे. या संशोधनासाठी विविध संशोधन पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. सर्वप्रथम, या विषयाच्या सखोल आकलनासाठी दुय्यम स्रोत म्हणून अमरावती व यवतमाळ जिल्ह्याचे गॅझेटिअर्स, समाजशास्त्रीय संशोधन पत्रिका, शासकीय अहवाल आणि प्रकाशित लेखांचा आधार घेण्यात आला आहे. यासोबतच निरीक्षण पद्धतीचा वापर करून अमरावती आणि यवतमाळ भागातील आंध समाजाच्या सद्यस्थितीचे, त्यांच्या राहणीमानाचे आणि बदलत्या जीवनशैलीचे आकलन करण्यासाठी स्थानिक संदर्भांचा आणि प्रत्यक्ष निरीक्षणांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच तुलनात्मक अभ्यासाद्वारे आंध समाजाच्या पारंपरिक ज्ञानाची तुलना आधुनिक वैज्ञानिक पद्धतींशी करून त्यातील तफावत आणि सुसंगतता तपासण्यात आली आहे. हे ज्ञान आधुनिक विज्ञानाला कसे पूरक ठरू शकते, याचा शोध यात घेतला आहे.

आंध समाज: ऐतिहासिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमी

आंध समाज हा विदर्भातील इतर आदिवासी जमातींपेक्षा संस्कृती आणि व्यवसायाच्या दृष्टीने काही अंशी वेगळा आहे. ते भटके जीवन न जगता प्रामुख्याने स्थिर शेतकरी म्हणून ओळखले जातात. ऐतिहासिकदृष्ट्या, आंध समाजात वरताटी आणि खालताटी असे गट मानले जात असत. वरताटी गट स्वतःला शुद्ध वंशाचे मानत असे, तर खालताटी गट मिश्र वंशाचा मानला जाई. मात्र, अमरावती आणि यवतमाळ या दोन्ही जिल्ह्यांत शिक्षणाचा प्रसार वेगाने झाल्यामुळे आणि सामाजिक प्रबोधनामुळे हे भेद झपाट्याने कमी होत असून समाज आता एकसंघ होत आहे. आंध समाजाची समाजव्यवस्था ही देवक पद्धतीवर आधारित आहे. त्यांची आडनावे ही प्राणी, पक्षी किंवा वनस्पतींच्या नावांवरून पडलेली आहेत. उदाहरणार्थ वाघमारे, डुकरे, माकडे, पिंपळे किंवा सावरकर. अमरावती जिल्ह्यातील अनेक गावांत आजही ही देवक पद्धत काटेकोरपणे पाळली जाते. ज्या कुटुंबाचे जे देवक असते, त्या प्राण्याला किंवा झाडाला ते पूजतात, त्याचे रक्षण करतात आणि त्याला कोणत्याही परिस्थितीत इजा करत नाहीत. हे पर्यावरण संवर्धनाचे प्राचीन भारतीय मॉडेल आहे, जे कोणत्याही कायद्याच्या बडग्याशिवाय केवळ श्रद्धेच्या जोरावर टिकून आहे. याव्यतिरिक्त, भारतात आधुनिक न्यायालये येण्यापूर्वीपासूनच, स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आंध समाजात तंटे सोडवण्यासाठी जाती पंचायत अस्तित्वात आहे. गावातील ज्येष्ठ आणि अनुभवी व्यक्ती एकत्र येऊन गावातील निर्णय घेतात. ही न्यायव्यवस्था अत्यंत स्वस्त, जलद आणि पारदर्शक असते. आधुनिक न्यायव्यवस्थेवरील ताण कमी करण्यासाठी आणि तंटामुक्त गाव ही संकल्पना राबवण्यासाठी या पारंपरिक व्यवस्थेतील चांगल्या बाबींचा स्वीकार करणे उपयुक्त ठरू शकते.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि आंध समाजाचे योगदान

विकसित भारत घडवण्यासाठी आपल्याला शाश्वत आणि पर्यावरणपूरक उपाययोजनांची गरज आहे, आणि आंध समाजाकडे याचे उत्तम ज्ञान भांडार उपलब्ध आहे. अमरावती आणि यवतमाळच्या जंगलात आणि माळरानावर अनेक दुर्मिळ औषधी वनस्पती आढळतात. आंध समाजातील वैदू आणि घरातील वृद्ध महिलांना या वनस्पतींचे, त्यांच्या गुणधर्मांचे सखोल ज्ञान आहे. शेतात काम करताना होणाऱ्या सर्पदंशावर किंवा विषारी कीटक चावल्यावर स्थानिक वनस्पतींच्या मुळांचा लेप लावून प्रथमोपचार करण्याचे ज्ञान त्यांच्याकडे आहे. तसेच अमरावती भागातील आंध समाजात तापासाठी कडुनिंब आणि गुळवेलीचा काढा घेण्याची प्राचीन परंपरा आहे, जी रोगप्रतिकारक शक्ती वाढवण्यासाठी उपयुक्त ठरते. आजच्या काळात जेव्हा आधुनिक औषधांचे दुष्परिणाम समोर येत आहेत, तेव्हा या नैसर्गिक उपचार पद्धतीचे वैज्ञानिक प्रमाणीकरण करून जगाला सुरक्षित औषधे उपलब्ध करून देता येतील. वनौषधींशिवाय आंध समाज हा मूळचा आणि कुशल कृषी प्रधान समाज आहे. त्यांचे कृषी ज्ञान हे स्थानिक हवामान बदलाशी जुळवून घेणारे आहे. बाजारातील महागड्या बियाणांवर अवलंबून न राहता, ते स्वतःच्या शेतातील उत्तम बियाणे निवडतात. अमरावती जिल्ह्यातील काही आंध शेतकरी आजही पारंपरिक ज्वारी आणि तुरीचे वाण जपून आहेत. हे बियाणे मातीच्या पेवात किंवा बांबूच्या टोपलीत साठवतात, ज्यामुळे पिकांची जनुकीय विविधता टिकून राहते. हवामान खात्याची यंत्रणा नसतानाही, पशुपक्ष्यांच्या हालचालीवरून पावसाचा अंदाज वर्तवण्याची त्यांची पारंपरिक पद्धत आजही काही प्रमाणात अचूक ठरते. हे ज्ञान आधुनिक हवामानशास्त्रज्ञांसाठी पूरक ठरू शकते. यासोबतच 'दंडार' हे आंध समाजाचे अत्यंत प्रसिद्ध लोकनाट्य आहे. विदर्भात, विशेषतः यवतमाळ आणि अमरावती जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात दिवाळीच्या काळात हे सादर केले जाते. यात केवळ मनोरंजन नसते, तर त्यामागे प्रबळ सामाजिक प्रबोधन असते. पौराणिक कथांच्या माध्यमातून नीतिमत्ता आणि सामाजिक कर्तव्यांचे धडे दिले जातात. हे लोकनाट्य मौखिक साहित्याचा उत्कृष्ट नमुना असून, त्याचे जतन करणे काळाची गरज आहे.

वसुधैव कुटुंबकम आणि सामाजिक सलोखा

'वसुधैव कुटुंबकम' म्हणजे केवळ मानवाचे कुटुंब नव्हे, तर प्राणी, पक्षी, झाडे आणि निसर्ग मिळून बनलेले एक वैश्विक कुटुंब होय. आंध समाज बैलांचा सण 'पोळा' मोठ्या उत्साहात साजरा करतो, कारण बैल हा त्यांच्या कुटुंबाचा सदस्य मानला जातो. तसेच 'वाघबारस' किंवा 'वाघोबा' ची पूजा करून ते वन्यजीवांच्या अस्तित्वाचा आदर करतात. "जंगल जर टिकले तरच मानव टिकेल" हा शाश्वत विचार त्यांच्या प्रत्येक रुढी-परंपरेत आणि सणांत दिसतो. याशिवाय अमरावती आणि यवतमाळमधील आंध वस्त्यांवर आजही सामुदायिक एकोपा पाहायला मिळतो. सुखात आणि दुःखात एकत्र येण्याची ही पद्धत, आणि त्यातून मिळणारी सामाजिक सुरक्षा ही आधुनिक विमा कंपन्यांपेक्षा जास्त भक्कम आणि विश्वासार्ह आहे. हा सामाजिक एकोपा राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी पूरक आहे.

सद्यस्थिती, आव्हाने आणि शिक्षणाची भूमिका

आज हा समाज परिवर्तनाच्या वळणावर उभा आहे. मात्र, काही गंभीर आव्हाने त्यांच्यासमोर आहेत. प्राथमिक शिक्षणानंतर आर्थिक अडचणी आणि मार्गदर्शनाचा अभाव यामुळे अनेक मुले शाळेबाहेर पडतात आणि मजुरीकडे वळतात. तसेच जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे अमरावतीसारख्या निम-शहरी भागाच्या संपर्कात आल्याने नवीन पिढीला आपल्या पारंपरिक ज्ञानाचा, पेहरावाचा आणि भाषेचा विसर पडत आहे. त्यांची बोलीभाषा, जी मराठी आणि तेलुगूचा एक सुंदर मिलाफ आहे, ती लोप पावत चालली आहे. यावर उपाय म्हणून उच्च शिक्षण संस्थांनी महत्त्वाची भूमिका बजावणे अपेक्षित आहे. अमरावती विद्यापीठ आणि स्थानिक स्वायत्त महाविद्यालयांनी वनस्पतीशास्त्र, समाजशास्त्र आणि कृषी अभ्यासक्रमात या स्थानिक ज्ञानाचा समावेश करावा. महाविद्यालयांमध्ये 'आदिवासी संशोधन केंद्र' स्थापन करून त्यांच्या लोककलेचे, लोकगीतांचे आणि औषधी

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

पद्धतीचे रीतसर दस्तऐवजीकरण करावे. तसेच त्यांच्या पारंपरिक कौशल्यांना, जसे की बांबू काम आणि वनौषधी प्रक्रिया, आधुनिक डिझाईन आणि बाजारपेठेची जोड दिली, तर स्थानिक उत्पादनांना चालना मिळेल आणि त्यांना आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होईल.

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधनिबंधाअंती असा निष्कर्ष निघतो की, विकसित भारताचे स्वप्न साकार करण्यासाठी भारताला आपल्या सांस्कृतिक मुळांकडे वळावे लागेल. विदर्भातील अमरावती आणि यवतमाळ जिल्ह्यांत वसलेला आंध समाज हा केवळ एक आदिवासी गट नसून, तो 'भारतीय ज्ञान प्रणालीचा' एक जिवंत आणि चालताबोलता वारसा आहे. त्यांची निसर्गस्नेही जीवनशैली, शाश्वत शेती पद्धती आणि सामुदायिक एकोपा हे 'वसुधैव कुटुंबकम' या तत्त्वाचे मूर्तिमंत उदाहरण आहे. उच्च शिक्षण संस्थांनी केवळ पाश्चात्य ज्ञानाचे अनुकरण करण्याऐवजी आपल्याच मातीतील या ज्ञानाचा शोध घेतला, तर आपण जगाला विकासाचे एक नवीन, शाश्वत आणि मानवी मॉडेल देऊ शकतो. जेव्हा आंध समाजातील शेवटचा घटक मुख्य प्रवाहात येईल, जेव्हा त्याच्या ज्ञानाचा सन्मान होईल, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने भारत 'विकसित' आणि 'विश्वगुरू' होईल.

संदर्भ सूची

भारत सरकार (२०२०), राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, शिक्षण मंत्रालय, नवी दिल्ली.
गारे, गोविंद (२०००), महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
रसेल, आर. व्ही. आणि हिरालाल (१९१६), मध्य भारतातील जाती आणि जमाती (खंड २), मॅकमिलन लंडन.
तोडकर, बी. डी. (२०१०), आदिवासी विकास आणि समस्या, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
खुणे, बी. एन. (२०१५), आंध जमातीची लोकसंस्कृती, संशोधन प्रबंध, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.
भारतीय जनगणना आयोग (२०११), अमरावती आणि यवतमाळ जिल्हा सांख्यिकी माहिती.
भारतीय ज्ञान प्रणाली विभाग (शिक्षण मंत्रालय), भारतीय ज्ञान प्रणालीचा परिचय: संकल्पना आणि उपयोजन.

CTEF
Council for Teacher Education Foundation
ESTD. 1985